

ОСВРТ НА ПЕРРОДБЕНСКАТА ЦРКОВНА АРХИТЕКТУРА ВО СТРУМИЧКИОТ РЕГИОН

Емилија Апостолова Чаловска

Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Датум на прием: 24.01.2022 г.

Апстракт: Суштествените општествени и економски промени, кои ќе ги донесе XIX век, ќе овозможат изградба и обнова на стотици цркви распослани низ целата територија на Македонија. По својата типологија, тие претставуваат дел од специфична градителска школа, која ќе се појави и ќе се развие во текот на XIX век, црпејќи ги своите основни форми и обрасци од најстарите слоеви на византиската милениумска традиција, како и од градителството во поствизантискиот период, надополнети со мноштво импортирани стилски елементи од: ренесансата, барокот, левантскиот барок и класицизмот, произлезени од интензивирањето на контактите со западно и централноевропската архитектура, создавајќи свој сопствен и препознатлив архитектонски вокабулар. Секако, во рамките на оваа интензивна градителска продукција ќе се појават специфични регионални стилски изразни средства како личен авторски печат на мајсторските тајфи, зографите, иконописците и копаничарите, кои дејствувале во одреден регион. Во таа смисла, овој труд ќе се осврне на спецификите на преродбенската сакрална архитектура во Струмичкиот Регион во контекст на мапирање и на евидентирање на мајсторите-градители, мајсторските тајфи и зографите, кои работеле во Регионот. Понатаму, во трудот ќе се посвети внимание на конструктивниот систем и на декоративните решенија применети во надворешното и во внатрешното обликување на преродбенските храмови во Струмишко.

Клучни зборови: трикорабни базилики, XIX век, Струмица.

Струмичката котлина лежи на крајниот југоисток на Македонија, оградена со планините: Беласица – кон југ, Еленица и Плауш Планина – кон југозапад, Плачковица – кон северозапад, а кон север – со Огражден, со што е оформена една „*природна климатско-географска целина*“ (Стефоска 2005: 4). Го опфаќа средното течение на реката Струмица (или Струмешница, во горниот тек наречена уште Стара Река), која тече од запад кон исток и се влива во реката Струма (Стримон), по чија долина Струмичката Област се поврзува со Егејското Приморје. Во рамките на котлината се издвојуваат неколку микрорегиони, врз основа на релјефските карактеристики на

земјиштето, кои го одредиле и основното занимање на населението. Најпростран, економски најбогат реон, е рамнината во средиштето на котлината, наречен уште и *Полејто*.¹ На падините на Беласица се нижат ридски села наречени *Подојор* (Подгорија),² додека на спротивната страна од котлината, на падините на Огражден е оформен реонот наречен *К'рој* (К'рски села).³ Последниот географски изделен реон кон југозапад од градот Струмица⁴ претставува релативно пасивен планински крај (Пандевски и Стоев-Трнката 1969: 13–19). Питомиот релјеф, благата клима, плодната почва и изобилството од води и шуми придонеле Струмичкиот Регион да прерасне во богат и економски развиен крај, што самото за себе подразбира можност за монументална и богата црковна архитектура и уметност.

Најстарите регистрирани цркви во Струмичко датираат од ранохристијанскиот период.⁵ По неколкувековен застој следува голема црковна обнова поврзана со консолидацијата на Византија по колонизацијата на Словените (Brown 1971: 194) и нивното покрстување преку дипломатски и религиозни мисии. Евидентна е тенденцијата кон нови, конструктивно посмели архитектонски решенија, додека античките традиции слабеат. Така, покрај триконхални градби, во овој период во Македонија се појавува впишаниот крст, под влијание на современите константинополски модели на преодот од IX кон X век. Токму од овој тип е црквата „Св.

¹ Во овој реон припаѓаат рамничарските села кон исток од Струмица: Босилово, Муртино, Дабиле, Моноспитово, Турново, Зубово, Градско Балдовци, Сачево, Робово, Еднокуќево, Борицево, Секирник, Радово, Самоилово и Ново Коњарево; а на север и на запад од градот: Василево, Добрејци, Пиперево, Просениково, Драгомирово, Сарај, Петралинци, Старо Балдовци, Градошорци, Едрениково, Ангелци, Седларци, Баница, Водоча и Вељуса.

² Селата: Куклиш, Свидовица, Банско, Габрово, Колешино, Борисово, Мокриево, Мокрино, Смолари, Дражево и Старо Коњарево.

³ Тука се селата: Доброшинци, Нова Маала, Висока Маала, Чанаклија, Гечерлија, Хамзали, Нивичино, Дрвош, Иловица, Штука, Сушица и Ново Село, додека селата Бајково, Бадилен, Барбарево и Стиник се сместени повисоко на планината Огражден.

⁴ Кон него припаѓаат селата: Рич, Попчево, Костурино, Три Води, Раборци, Белотино, Варварица, Злешево, Чепели, Орманли, Мемешли, Дорломбос и Чам Чифлик, кое било уништено во Балканските војни и повеќе не постои.

⁵ Во самиот град досега се откриени две ранохристијански базилики, а во регионот шест (Микулчиќ 1999: 323).

Петнаесет тивериополски маченици“ во Струмица (Алексова 1995: 163–168).⁶ За време на Самуиловата независна држава и во средновизантискиот период (кога регионот ќе биде реанектиран во византиската држава),⁷ ќе се интензивира градителската активност, за што сведочат неколку монументални цркви сочувани целосно или на ниво на археологија. Покрај комплексот цркви во Водоча (Коруновски и Димитрова 2006: 45–47) и манастирската црква „Св. Богородица Елеуса“ близу селото Велјуса (Миљковиќ-Пепек 1981), од X–XI век потекнува монументалната трикорабна базилика откриена под темелите на Орта-џамија во Струмица (Ѓорѓиев-Лиќин 2012: 86–87), како и црквата на локалитетот „Св. Четириесет севастиски маченици“ близу селото Банско (Алексова 1995: 169–171). За разлика од црквата во Велјуса, која има конхално решение често кај манастирските католиконии и западната црква во Водоча, решена како зрел впишан крст, останатите имаат комплексно крстовидно решение (или впишан крст) вградено во издолжена базиликална основа.

Во доцновизантискиот период црковното градителство во Струмичко ќе продолжи со несмален интензитет.⁸ Оваа тенденција драстично се менува во поствизантискиот период кога, за разлика од подрачјата на западна и на централна Македонија, целосно отсуствува продукција на нови цркви, а не се обновуваат ниту претходноразурнатите. Тоа се должи на особено цврстата османлиска власт во Струмичката Нахија, како и на политиката на колонизација на муслиманско население (Пандевски и Стоев-Трнката 1969: 85–87) и

⁶ Како такви се и една поголема група споменици, градени по долината на реката Брегалница, во новооснованата Брегалничка епископија: „Св. Ѓорѓи“ во Горен Козјак и крстовидните цркви близу селата: Крупиште, Мородвис, Жиганци и Теранци.

⁷ Струмичката област припаѓала на византиските *џеми*: Стримон, Серез и Струмица (Стефоска 2005: 7), а некои негови села, цркви и манастири биле подоцна подарени како имоти и метоси на светогорските манастири: Иверон, Пантелејмон и Хилендар (Пандевски и Стоев-Трнката 1969: 85–87).

⁸ Во средновековните историски извори за Струмица се споменуваат: „Св. Петнаесет маченици“, „Св. Богородица“ и „Св. Стефан“, а подоцна и: „Св. Никола“, „Св. Илија“ и „Св. Константин и Елена“, како и двете еднокорабни цркви откриени во акрополот и во подножјето на тврдината „Цареви кули“. Во околината на градот се споменуваат цркви и манастири во/близу селата: Чам Чифлик, Баница, Макриево, Мокрино, Борисово, Зубово, Костурино, Габрово, Банско, локалитетот „Манастир“ меѓу Габрово и Банско и две подоцна целосно исчезнати села – Под и Боруево (Цветанов 2017: 104–112).

наметнатата исламизација на автохтоното. Во однос на црковната организација, Струмичката епархија ќе остане потчинета на Охридската архиепископија сè до нејзиното укинување во 1767 година (Снџгаровъ 1946: 340–341), по што надлежна верска институција е Цариградската патријаршија. Значајно е да се спомене дека токму од XVIII век кога, поради исклучително неповолните општествено-економски услови,⁹ изградбата на христијански храмови во Македонија е сведена на минимум, датираат две цркви од Струмичко: „Св. Кирил и Методиј“ во Струмица (1750 – 1760), денес сочувана како крипта посветена на Светите петнаесет тивериополски маченици, врз која е изграден денешниот храм „Св. Кирил и Методиј“ (1905 – 1911); и „Св. Димитрија“ во селото Иловица (1796), подоцна разурната, додека денешната црква е подигната во 1915 година. Иако подоцна исчезнале, овие две цркви ни зборуваат дека веќе во втората половина на XVIII век во Струмичко започнале да се создаваат поволни услови за развој на црковните архитектура и уметност, кои ќе кулминираат во следниот, XIX век.

Преродбенскиот XIX век на Балканот настапува како реакција на долготрајно општествено и социјално опаѓање на отоманската држава, како поради внатрешни причини, така и како резултат на интензивен надворешен воен притисок, почнувајќи со Австро-турската војна (1683 – 1699), која ќе ги постави границите на Империјата по должината на реката Дунав, а потоа со речиси континуирана војна со Руското Царство во XVIII и во XIX век (Figes 2010: 10). Оваа состојба ќе предизвика економска експлоатација на автохтоното население, а со тоа влошување на и онака тешките животни услови, неизбежно поттикнувајќи различни форми на отпор, постепено канализиран во серија народноослободителни востанија, односно „будење“ на националната и на државотворната свест. Во обид барем делумно да го задржи територијалниот интегритет, во првата половина на XIX век Портата ќе спроведе т.н. *Танзимат*-реформи насочени кон либерализација на државата, кои ќе кулминираат со два султански едикта (Ѓулханскиот Хатишериф од 1839 и Хатихумајунот од 1856 година) и првиот Парламент во 1876 година. Реформите ќе овозможат значајни социјални, економски и културни придобивки за христијанското население, кои ќе резултираат со *џерерогба* во сите

⁹ XVIII век го карактеризира социјална анархија, предизвикана од општата слабост на централната власт, сепаратистичките тенденции на локалните феудалци и појавата на отпаднички банди – *кџали* (Алексиев 2013: 2188).

сфери на општественото дејствување: архитектура, занаетчиство, просвета, уметност, музика, литература. Општествената преродба ја следи интензивен развој на градовите, кои доживуваат мошне длабоки демографски промени во полза на македонскиот елемент и започнуваат целосно да го менуваат својот изглед и карактер. Секако, исклучок не е ниту Струмица.

Во однос на архитектурата, преродбата ќе овозможи исклучително интензивна градба како на станбен фонд и световни училишта¹⁰ за потребите на новата трговско-занаетчиска граѓанска класа, така и обнова и изградба на сакрална архитектура, овозможена од новостекнатите верски слободи и од зголемената материјална моќ на македонското население, кое за прв пат е директен ктитор на црковните храмови,¹¹ улога во минатото резервирана за највисоките слоеви на световната и црковната власт. Доколку преродбенската сакрална архитектура во Македонија за своја база ја одбира средновизантиската монументална архитектура, како и нејзиниот прототип – ранохристијанската базилика, како врвни репрезенти на локалната градителска традиција, дотолку нејзиниот архитектонски израз е сублимат на ориентални и западни, романтичарски влијанија (Томовски 1961: 162). Иако создадени со унифициран архитектонски вокабулар, преродбенските цркви ги карактеризира типолошка разновидност во рамки на предоминантниот базиликален архетип, изразена како локална и регионална застапеност на специфични типолошки решенија, материјали, конструктивни детали и декоративни елементи.

Преродбенски цркви во Струмичко

Најголемиот дел преродбенски цркви во Струмица и во околните села датираат меѓу 1840 и 1880 година, односно во периодот на

¹⁰ Првото словенско училиште во Струмица било основано во 1860/1861 година (Николовски 1989: 284), а словенски училишта истовремено се основале и во околните села (најпрвин во Робово, а потоа во Попчево, Ново Село итн.).

¹¹ Во Моноспитово одделни икони биле подарок од Илјо Младенов(ич), Велко Панов(ич) од Габрово, Дино Манчо од Бориево, Коте Годев итн.; во Макриево полилеите биле подарок од чорбаци Стојан и Ангел Кукачков; во Ново Село се запишани двајца епитропи – Велко Костадинов(ич) и Тане Марков(ич) (Пандевски и Стоев-Трнката 1969: 156) итн.

стабилност, општествена и економска благосостојба, кој ќе отпочне по прогласувањето на Ѓулханскиот Хатишериф во 1839 година, а ќе биде прекинат со Руско-турската војна од 1877 – 1878 година. Така, со неколку исклучоци – „Св. Димитриј“ во Струмица¹² и „Св. Илија“ во Добрејци (1812) – во овие четири декади биле изградени црквите „Св. Константин и Елена“ во Моноспитово (1838); „Успение на Пресвета Богородица“ во Василево (1840); „Св. Спас“ во Колешино (1840);¹³ „Св. Ѓорѓи“ во Ново Село (1842); „Св. Атанасиј“ во Босилово (1842); „Св. Ѓорѓи“ во Зубово (1852); „Св. Спас“ во Стиник (1860); „Св. Атанасиј“ во Куклиш (1862); „Св. Спас“ во Робово (1864); „Св. Илија“ во Габрово (1865); „Св. Илија“ во Попчево (1866); „Св. Тројца“ во Дабиле (1868); „Св. Димитриј“ во Костурино (1869); „Св. Тројца“ во Смолари (1870); „Св. Ѓорѓи“ во Муртино (1870); „Св. Илија“ во Сачево (1870); „Св. Ѓорѓи“ во Пиперево (1870); „Св. Илија“ во Рич (1870);¹⁴ „Св. Атанасиј“ во Барбарово (1870); „Св. Пантелејмон“ во Макриево (1874); „Св. Петка“ во Требичино (1875) и „Св. Константин и Елена“ во Мокрино (1876).

Подоцна, во првата половина на XX век се изградени (или обновени): „Св. Петка“ во Бадилен (1910), „Св. Димитрија“ во Иловица (1915), „Св. Ѓорѓи“ во Сушица (1918–1920), „Св. Ѓорѓи“ во Белотино (1920–1930), „Св. Ѓорѓи“ во Петралинци (1920 – 1930), „Св. Димитрија“ во Седларци, „Успение на Пресвета Богородица“ во Владевци (1930), „Успение на Пресвета Богородица“ во Секирник (1932), „Св. Димитрија“ во Сушево (1936), „Св. Илија“ во Градско Балдовци (1936), „Св. Јован Златоуст“ во Ангелци (1940) и „Рождество на Пресвета Богородица“ во Дражево. Евидентен е континуитет на воспоставените преродбенски решенија и нивна постепена симплификација, но и напуштање на занаетчиските вештини во полза на индустриските материјали и современиот начин на градба.

¹² Оваа градска црква била опожарена во 1869 година и потоа обновена од локалното население. По Балканските војни била повторно опожарена од страна на грчките војски, за во 1922 година да биде целосно срушена.

¹³ Срушена била во 1961 година од силен нанос на снег, по што била обновена од темел.

¹⁴ Обновена е од темел во 1935 година.

Типолошко решение

Во Струмица и пошироко во југоисточна Македонија (Гевгелија, Демир Капија, Дојран, Тиквешкиот Регион), како типолошко решение доминираат монументалните трикорабни базилики. Всушност, по прво може да се рече дека станува збор за *йсевдобазилики* бидејќи покривањето е изведено со двоводен покрив (сл. 1., сл. 2.), така што во просторната пластика не се манифестира базиликално решение, кое, од своја страна, беспрекорно се развива во внатрешноста. Затоа, во науката овие цркви се наречени „цркви-хали“ или „псевдобазилики“.¹⁵ За преродбенските трикорабни базилики е специфична појавата на слободни столбови наместо сидани столпци (доминантни во византиската монументална архитектура). Големите димензии на преродбенските храмови во Струмичко овозможиле базиликално расчленување со две низи од повеќе парови витки столбови: четири пара кај „Св. Илија“ во Сачево; пет кај: „Св. Атанасиј“ во Босилово, „Св. Тројца“ во Дабиле, „Св. Ѓорѓи“ во Муртино, „Св. Спас“ во Робово, „Св. Тројца“ во Смолари, „Св. Ѓорѓи“ во Зубово; односно шест пара кај најмонументалните храмови: „Св. Константин и Елена“ во Моноспитово и „Св. Ѓорѓи“ во Ново Село. Во однос на типолошкото решение на горните партии, во Струмичко преовладуваат трикорабни базилики со рамни дрвени таваници во сите три кораби. Исклучок од оваа доминантна типологија претставуваат само „Св. Илија“ во Добрејци, каде што трите кораби се покриени со „лажни“ полуцилиндрични сводови: „Св. Атанасиј“ во Куклиш и истоимената црква во Босилово, каде што централниот кораб е покриен со еден вид „манастирски свод“; а единствен осамен исклучок од трикорабниот модел во Струмичкиот Регион е црквата „Св. Петка“ во Требирино, која претставува еднокорабна градба покриена со полуцилиндричен свод.

¹⁵ „Црква-хала“ (*hallen kirche*) е трикорабна градба составена од централен и бочни бродови со приближно еднаква височина, обединети под еден масивен покрив. Како термин за прв пат е употребен од страна на професорот по архитектура и историја на уметноста Wilhelm Lübke (1826–1893) (Lübke 1853). „Псевдобазилика“, од своја страна, е варијација на црква-хала, во која централниот кораб е повисок од бочните бродови, но сепак трите брода повторно се покриени со една масивна двоводна покривна структура. Преродбенските базилики од Струмичкиот Регион ѝ припаѓаат токму на оваа категорија.

Во согласност со специфичниот статус на жената во турското општество, преродбенските цркви во Струмичко редовно вклучуваат галерии на кат (т.н. „женски цркви“), аналогно на *махвил*,¹⁶ кој се појавува кај некои џамии. Галериите често визуелно се дополнително одвоени со семи-транспарентни декоративни огради, наречени *мушараби*,¹⁷ поставени над полниот парапет (сл. 5., сл. 6). По својата природа тие се евидентно исламски елемент, одомаќинет како резултат на вековната исламска културна и општествена доминација. Во тој дух, всушност, е и самата поделба на „машка“ и „женска“ црква по нивоа, со цел целосна родова сегрегација на верниците.

Црквите во Струмичко првобитно имале отворени тремови во облик на „Г“, штитејќи ги влезните портали на западната и на јужната фасада (во: Сачево, Дабиле, Муртино, Смолари), или, решение доста невообичаено, а често застапено во Струмичкиот Регион, на западната и на северната фасада (во: Моноспитово, Зубово, Робово, Борисово, Ново Село). Сосем ретко се среќаваат тремови во облик на „П“: кај црквата во Моноспитово, каде што намерата е симетрична композиција иако јужниот крак од тремот немал вистинска функција (бидејќи нема влез во наосот, кој би го штител), така што при скорешна реконструкција на тремот овој дел бил изоставен; и црквата во Робово, каде што тремот во облик на „П“ е понова интервенција, а дали ја следи првобитната диспозиција е тешко да се оцени. Тремовите се изведувале од лесна дрвена конструкција, носени на конзоли од камен, вградени на фасадите (сл. 2.б.). Подоцна, често биле застаклени или заменети со затворени припрати.

Исто така, голем дел од струмичките цркви подоцна биле преваросани, така што нивната оригинална фасадна сидарија е непозната, а често, во минатиот век, при одредени реконструктивни зафати и обнови биле надополнети со кула-камбанарија со квадратен или со правоаголен пресек, поретко поставена на западниот забат од наосот (во Дражево), а најчесто присоединета однадвор на западната фасада (во: Смолари, Дабиле, Муртино, Робово, Сачево, Зубово). Овој

¹⁶ *Махвил* е дел од џамијата наменет за молитва на жените. Може да биде целосно одвоен на галериски простор, често со засебен пристап или издвоен со полутранспарентна преграда, со која се обезбедувала визуелна сегрегација.

¹⁷ Терминот *мушарабија* е деривиран од стандардниот арапски: *musta'arabim* (مستعرب), односно романизираниот термин *musta'rib*, кој означува нешто што е „арабизирано“, кое настанало под арабиско влијание (Academic Dictionaries and Encyclopedias, <https://en-academic.com/>, пристапено на 10.01.2021 година).

модел доследно го следат црквите во Струмичко градени (или обновени од темел) во првата половина на XX век.

Конструктивен систем

Конструктивните системи кај сакралните објекти градени во XIX век се разликуваат од оние карактеристични за средниот век кога црквите се градени масивно, со сидање во обработен камен, варов малтер и печена тула; додека дрво се користи само како помошен материјал: за нивелирање, затеги во лаците и слично. Кај преродбенските цркви, напротив, преовладува комбиниран конструктивен систем: масивно се сидани периметралните сидови, изведени од камен и варов малтер (сл. 1.б.),¹⁸ додека во горните партии е применета лесна дрвена рабиц-конструкција. Обилната употреба на малтер во внатрешното јадро на сидот диктирала појава на систем за израмнување и вкртување на сидната маса. Така, во масивните носиви сидови на одредено растојание биле вметнувани скриени дрвени решетки (наречени „сантрачи“ или „кушаци“), кои служеле за израмнување, изедначено налегнување и пренесување на товарите, неутрализирање на бочните притисоци, како и превенција против хоризонталните движења од земјотреси (Покропек и Стрончек 1992: 127). Исто така, преку целиот распон се поставувале дрвени затеги, кои спречувале „ширење“ на бочните сидови под дејство на бочните притисоци, вкртувајќи го наосот (сл. 4.б.). Врз вака изградената обвивка била поставувана „лажна“ сводна или рамна таванска дрвена конструкција. Новитет во преродбенската сакрална архитектура претставува исклучителната работа во дрво, со кое, мајсторите градители ќе изведат неверојатно богатство на конструктивни и декоративни елементи. Со овој поинаков третман на материјал, кој традиционално бил сведен на помошно средство во монументалната архитектура на минатите епохи, се потврдува тенденцијата за црпење искуства не само од монументалните објекти, туку и од други сфери на локалната градителска практика, како што се станбената и селско-стопанската архитектура.

¹⁸ Интересен е начинот на сидање на црквата во Моноспитово, каде што сидовите во горната зона се олеснети со рамномерно вградени ќерамиди и шупливи цилиндрични ќерамички елементи, што секако влијаело и на акустиката во храмот.

Секако, еден од основните фактори за изборот на овој комбиниран модел е економскиот, односно чинењето на сводните конструкции од камен, сложеноста и долготрајноста на нивната изведба. Примената на полесна конструкција во горните партии овозможила побрза изградба на објектите и помали бочни притисоци и товари, што ја поедноставило и долната масивна конструкција, која, во ваков случај, не морало да биде изведена особено прецизно. Горната конструкција била изработувана од дрвена граѓа: дрвени греди, талпи и штици, потпрени на погореопишаните дрвени серклажи вградени во периметралните носечки сидови. Потоа, нивното внатрешно лице било обработено на два начини. Доколку таваницата се подготвувала за живопис, дрвената конструкција била обложувана со тенки дрвени летвички; врз нив била кована врзувана трска како подлога за малтерисување, редовна практика кај објектите од станбената архитектура задржана во поширокиот регион длабоко во XX век.¹⁹ Потоа биле нанесувани неколку слоеви малтер, првин погруб, со повеќе врзиво (слама или животински влакна: волна, козина), а потоа пофин, убаво измазнет варов малтер, врз кој се изведувало сликарството. Доколку не било планирано да биде насликана таваницата, таа се изведувала од дрво со варијација од наједноставна дрвена рамна таваница од штици, па сè до богато декорирани дрвени таваници.

Во Струмичко, како што беше споменато, доминира употребата на рамни дрвени таваници со најразличен степен на декоративна обработка. Овој, за Струмичкиот Регион, карактеристичен модел на трикорабна базилика со рамни дрвени таваници овозможувал столбовите на кои се потпира таванската конструкција да се, исто така, дрвени. Всушност, тоа се монолитни дрвени греди чии агли се отсекувале, а потоа, за да се добие приближно кружен пресек, врз нив се наковувале дрвени летвички спирално обвиени со конопно јаже и се малтерисувале (сл. 9.). Рапавата структура на јажето овозможува подобра атхезија на малтерот, кој, инаку, лошо се фиксира на дрвени подлоги (Томовски 1967: 18). Финално, се боеле или се сликале со различни декоративни орнаменти. На сосема специфичен начин биле обработувани капителите, диктиран од потребата за нивна мала

¹⁹ Истата практика ја забележува римскиот теоретичар Витрувиј, во I век пр. н.е., што ни сведочи за древноста на овие конструктивни системи и нивната распространетост во поширокиот Медитерански Регион (Vitruvius 1960: 205–206).

тежина: скелетот на капителот бил оформуван од лим и тељ, а врз таа подлога се нанесувала смеса наречена *кудум*, составена од памук, вар, восок и масло (Василиев 1965: 211–212). Кога ќе се зацврснала смесата, се нанесувал гипс и капителите се моделирале, а потоа биле боени, сликани или позлатувани. Лаците што ги поврзуваат столбовите во аркада, исто така се изработувале од дрво. Всушност, носиви се дрвените греди распнати меѓу столбовите во архитравен систем, додека „лаците“ се чисто декоративни, изработени од дрвени штички, а потоа малтерисани и насликани. Од дрво е изведена и галеријата: парапетот е изведен во дрво или рабиц-конструкција, а потоа малтерисан или фреско-живописан, додека семи-транспарентните мушарабии се изработувале како дијагонален преплет од тенки дрвени летвички. Понатаму, во дрво, со врвно мајсторство, биле изработувани: слепи калоти, розети, висулци, венци, конзоли, корнизи, скалилата кон галеријата, како и целокупниот црковен мебел: иконостас, седишта за верниците, владички престол, амвон (певница), целиванија и постаменти за икони и евангелија итн.

Надворешно обликување

Генерално, фасадите на преродбенските базилики се едноставно конципирани, подредени на внатрешната обработка на храмовите. Покрај идеолошките причини, за едноставно конципирање на фасадите придонеле и ограничените средства и достапни градежни материјали. Но, дури и кај најрепрезентативните градби, кај кои очигледно, на располагање, имало и доволно финансии и врвните мајстори и материјали за градба, сепак, обработката на фасадите е симплифицирана, со исклучок на одредени детали, како што се влезните портали, прозорците и олтарната апсида. Главен надворешен акцент на издолжениот призматичен волумен на преродбенските псевдобазилики е олтарската апсида, која се развива на источната страна од наосот. Во Струмичко доминира една голема, однадвор полукружна олтарска апсида најчесто без расчленување ниту декорација (кај црквите во: Босилово, Робово, Сачево, Ново Село, Смолари, Куклиш, Требичино), вообичаено со еден тесен прозорец поставен во нејзината оска, а поретко три прозорци во симетрична композиција (во Зубово), или дури без ниту еден прозорец (во: Ново Село и Дабиле). Сепак, постојат исклучоци. Така, кај црквата „Св. Троица“ во Дабиле, покрај едноставното цокле и завршниот венец во вид на трохилус, на апсидата се појавуваат четири полукружни

пиластри и два полу-пиластри во аглите, веројатно првобитно поврзани со лаци формирајќи слепи ниши, кои се загубиле при подоцнежните обнови (сл. 1.а.). Кај црквата „Св. Константин и Елена“ во Моноспитово апсидата е уште подекоративно конципирана, што е видливо како резултат на моменталните заштитни активности во црквата за што сите фасади се соголени од малтерните облоги. Имено, апсидата на моноспитовската црква е расчленета со седум високи, а плитките, удвоени ниши, разделени со широки пиластри, поставени врз сосем ниско цокле. Лациите на нишите се изведени од тула, како и либажните слоеви за израмнување и лациите над прозорците, додека преостанатата сидарија е изработена од кршен камен во нерамномерен слог, со исклучок на аглите на наосот, влезните портали и прозорските отвори (сл. 1.б.). Покрај декоративната обработка на апсидата, кај оваа црква се среќаваат и крстовидни мотиви изведени во тула: бочно од апсидата и меѓу трите прозорски отвори на источната фасада, а на јужната фасада меѓу прозорците. Ова ни зборува дека првобитно фасадите не биле предвидени за варосување, или барем не целосно. Исто така, специфичен елемент, кој се појавува на источната фасада на црквата во Моноспитово се два високи пиластри со полукружен пресек, кои ја тангираат апсидата од северната и од јужната страна и завршуваат (во зоната на прозорците над апсидата) со едноставни цилиндрични капители. Сосем слично е конципирана источната фасада на црквата во Зубово: апсидата ја фланкираат два високи полу-цилиндрични пиластри; над неа има три прозорски отвори; на подоцнежнo малтерисаната фасада се сочувани мотиви на крстови странично од апсидата. Единствена разлика е појавата на пет наместо на седум слепи ниши, без удвојување (сл. 2.а.). Очигледно е дека црквата во Зубово (од 1852 година) настанала по углед на поголемата и постара црква во Моноспитово (од 1838 година), а можно е и да биле изградени од иста мајсторска тајфа, која работела во регионот.

Покрај апсидата, соодветна декоративна обработка понекогаш добива и преостанатиот дел од источната или од другите фасади, со расчленување на дистинктивни хоризонтални појаси, или со поделба на полиња (травеи) со помош на плитките пиластри. Таков пример е црквата „Св. Троица“ во Дабиле, каде што плитките пиластри, кои завршуваат со капители, се поврзани со лаци со нееднаква големина. Имено, на западната и на источната фасада се појавуваат по четири пиластри поврзани со три лаци, од кои средишниот е значително поголем и повисок, постигнувајќи ефект на своевиден „триумфален лак“, решение типично за доцновизантиските цркви од типот впишан

крст (сл. 1.а.). Денес овој ефект е нарушен со досидување на кулакамбанарија до западната фасада. Крајните пиластри не се на аглите на објектот, туку повлечени кон средината, а со аголот се поврзани со висок, шилест полулак. На бочните фасади се следи истиот концепт, со помали лаци на западниот крај, а поголеми, кои произлегуваат од растојанието меѓу пиластрите, во средишниот дел на фасадните платна. Покрајните пиластри како и на пократките фасади се вовлечени и кон аголот поврзани со полулак, со што аркадната низа, која се добива, тече околу-наоколу целиот објект.

Едноставниот третман на фасадните платна ги потенцира прозорските отвори и нивната специфична декоративна обработка. Имено, за струмичките цркви е карактеристична употребата на кружни прозорци – окулуси (сл. 1., сл. 2.а.), најчесто на источната и на западната фасада (во: Куклиш, Дабиле, Мокрино, Ново Село, Смолари итн.), па дури и на бочните фасади (во олтарниот травеј на северната и на јужната фасада кај црквата во Зубово). Покрај кружни прозорци, се среќаваат и мандорли со овална форма (во: Макриево, источната фасада во Смолари, Ново Село, Робово, западната фасада во Требичино). Понатаму, наместо едноставен застаклен кружен или овален прозорец, се среќаваат и поголеми прозорски отвори во кои биле вградени декоративни транзени изделкани од камен. На пример, на источните фасади во: Моноспитово, Зубово и Робово во поголема овална мандорла е сместена транзена обликувана како издолжен фитоморфен крст; во: Дабиле и Ново Село како рамнокрак фитоморфен крст (четирилисна детелина), сместен во голем кружен прозорски отвор (сл. 4.а.) итн. Понекогаш, прозорските отвори имаат покомплексно решение. Кај црквата во Попчево во овален прозорски отвор високо на источната фасада е вградена плоча од чиј отвор навнатре се одземени два полукруга, поставени во хоризонталната оска на елипсата, со што прозорскиот отвор добива облик на „8“. Кај црквите во Требичино и Сачево, над полукружната апсида е поставен прозорец од камена пластика составен од централен поголем окулус на кој од горната и од долната страна се надоврзуваат два помали кружни отвори. На крајот, се среќаваат и крстовидно обликувани прозорци, како што е случај на источните фасади на црквите во Босилово и Куклиш, каде што крстот има фитоморфни краци.

Како препознатлива регионална специфика, кај струмичките цркви над апсидата вообичаено се поставувале три прозорски отвори во симетрична композиција (сл. 1.б., сл. 2.а., сл. 4., сл. 8.): еден поголем централен прозорец, често надополнет со транзена од камена

пластика, и два бочни, кои може да бидат кружни (во: Моноспитово и Зубово), со сосем мал дијаметар (во: Дабиле и Сачево); овални (во Ново Село) или пак карактеристично обликувани во вид на запирка (во: Ново Село, Куклиш и Босилово, каде што оваа специфика денес е видлива само одвнатре, во олтарот, додека однадвор бочните прозорци биле дополнително затворени при скорешна реконструкција на фасадата). Што се однесува до прозорците на бочните фасади, тие вообичаено се едноставно конципирани како правоаголни отвори (сл. 2.б.), надополнети со лак за растоварување во горната зона (во: Моноспитово, Зубово, Робово, Куклиш). Во Моноспитово и во Зубово прозорците се сместени во плитка правоаголна ниша. Оваа нивна заедничка карактеристика повторно зборува во прилог на авторство во рамки на истата тајфа, или пак градење според модел, односно угледување на помладата (од Зубово) на постарата црква (од Моноспитово). На крајот, кај преродбенските цркви се живописувале и делови од фасадите,²⁰ како евидентен пример на пренесување на византиските и поствизантиските традиции.²¹ Ова е особено специфично за западните фасади, каде што неколку композиции го врамуваат влезниот портал, како што е случај кај црквата „Св. Троица“ во Смолари, каде што зографот Григориј Пецанов ја насликал композицијата *Сѣрашнииот Суг*,²² за жал денес доста оштетена и избледена под влијание на продолжената изложеност на атмосферските услови.

²⁰ Такви се: Осоговскиот манастир, црквата „Успение на Пресвета Богородица“ во Пантелеј (Кочани), „Св. Ѓорѓи“ во Рајчица (Дебар), „Св. Јован“ во Кратово, „Св. Никола“ во Слѣпче (Демир Хисар), „Успение на Пресвета Богородица“ во Крушево, „Св. Недела“ во Битола, „Успение на Пресвета Богородица“ во Робово (Пехчево) итн. Како исклучок, живопис на источната фасада се појавува кај црквата „Св. Петка“ во селото Маловиште близу Битола.

²¹ Остатоци од живопис се сочувани на фасадите кај византиските храмови: „Св. Ѓорѓи“ во Курбиново, „Св. Никола“ во Манастир, „Св. Богородица Елеуса“ во Велјуса итн., како и некои поствизантиски цркви: манастирот „Св. Атанасиј“ во Журче, Демирхисарско; „Св. Ѓорѓи“ во Лазоровци, Кичевско (каде што делумно е живописна источната фасада) итн.

²² Сосем слично решение употребил на северната фасада од црквата „Св. Димитрија“ во селото Градец, Валандовско, каде што работел порано, во 1873 година (Николовски 1989: 287).

Внатрешно обликување

Спротивно на воздржаната експресија на фасадите, во внатрешноста на преродбенските цркви преовладува богата, раскошна, китнеста декорација, со акцент на високиот филигрански изработен иконостас (сл. 7.). Ова декоративно изобилство во ентериерот – наспроти формално обликуваните фасади и отсуството на степенување на масите – некои истражувачи му го припишуваат на влијанието од доцнобарокните ентериери од средна Европа (Кадиевиќ 1997: 16). Кај црквите во Струмичко овој контраст е дотолку поголем: едноставните, главно бело варосани фасади со ништо не ги навестуваат извонредно богатите и комплексни ентериери, со резба, позлата и редовно сликање на носечките елементи, рамните таваници, црковниот мебел и иконостасите, што го дополнува особено живописниот впечаток.

Типолошкото решение применето кај мнозинството цркви во Струмичко овозможило изработка на столбови и капители од дрво, чии декоративни можности се далеку поразновидни во споредба со оние изведени од камен. Кај дел од црквите столбовите се малтерисани бело (во Босилово, Муртино, Ново Село – сл. 4.а., сл. 5.), а сликана декорација или позлата добиле капителите и лаците, или пак обратно (во Дабиле). Понатаму, среќаваме случаи, каде што стеблата се обоени со ефект на сидана структура, односно имитација на камен (во Моноспитово – сл. 9.), како и целосно сликање на столбовите со комплексни орнаментални шари. Од геометриските мотиви, насликани ленти во сина, окер и бордо нијанса спирално ги обвиваат столбовите во црквата во Смолари. На источниот пар столбови во црквата во Макриево се насликани концентрични ромбовидни мотиви во бордо, окер и син тоналитет, во чие средиште е насликан букет цветови. Слична композиција е насликана на западниот пар столбови под галеријата на црквата во Сачево. Покрај геометриските шари, преовладуваат флорални мотиви, ластари, лозници со гроздови, гирланди и слично, кои се извиваат спирално по телото на столбот. Таков е случајот со столбовите на црквите во Дабиле, каде што ластари од лоза се изменуваат со комплексни барокни преплети во златни и темни тонови и Сачево, каде што се среќаваат црвени тантелести ленти во чие средиште е нанижана низа од бисери, а меѓу нив се насликани раскошни ластари од рози или разлистани лозници со гроздови во модри и румени тонови (сл. 6., сл. 7.). Во однос на капителите, преовладуваат едноставни форми како што е превртена потсечена пирамида (во: Босилово, Робово, Сачево – сл. 6., сл. 7.), комбинации од

торус и трохилус (во: Моноспитово – сл. 9., Зубово, Ново Село – сл. 4.), превртен потсечен конус (во Смолари, столбовите под галеријата кај црквата во Сачево – сл. 6) и слични решенија, дополнително боени, сликани или позлатени. Од насликаните орнаменти се среќава имитација на акантусови лисја (во Сачево, Ново Село), палмини лисја (во Дабиле, Моноспитово), флорални аранжмани (во Робово) или спирални геометриски мотиви (во Зубово).

Покрај столбовите и капителите, мошне декоративен третман добиле рамните дрвени таваници, особено во централниот кораб. Имено, кај порепрезентативно изведените цркви, рамната таваница во централниот кораб е целосно или делумно касетирана додека страничните кораби се покриени со дрвени штици редени во еден правец, како рибина коска или во ромбови. Во Струмичко, касетирана таваница се среќава во Босилово (сл. 3.а.), Мокрино, Дабиле (сл. 3.б.), Макриево, Стиник; Габрово; додека во Сачево и Муртино автентичните таваници, за жал, се загубени при скорешни обнови и се едноставно варосани. Кај некои од нив касетираната таваница е изведена со ситни квадратни полиња по целата должина на средишниот брод (во: Сачево, Босилово, Габрово), додека кај најрепрезентативните цркви е разделена на повеќе полиња користејќи профилирани и насликани бордури (во: Дабиле, Ново Село). Во однос на сликањето, се среќаваат повеќе комбинации: во Сачево дрвената профилација, со која биле формирани касетите, била обоена автентично во бордо нијанса, а самите полиња наизменично во окер и во сина; во нивното средиште била насликана бела осумкрака звезда. Слично е обликувана таваницата на црквите во блиските села: Макриево, Габрово, Мокрино, додека во Дабиле во средиштето на секое поле има еден насликан цвет (сл. 3.б.). Во Босилово полињата се обоени во бордо и во модри тонови, а профилацијата е позлатена. Во Габрово касетираната таваница е врамена од сите страни со лента насликана со флорална декорација, додека во Босилово – со позлатена профилирана рамка.

Често, рамната или касетираната таваница во централниот брод е надополнета со допојасна претстава на *Исус Христос Седржајџел* насликана во кружен (во: Робово, Мокрино и Сачево) или овален медалјон (во: Босилово и Дабиле – сл. 3.), како замена за купола, која,

поради применетото типолошко решение, отсуствува.²³ Во: Босилово, Сачево, Мокрино и Дабиле медалјоните во централниот кораб се надополнети со радијално аранжирани позлатени дрвени прачки, изведени во резба, поединечни (во Босилово) или групирани во снопови по три (во: Мокрино, Дабиле),²⁴ кои создаваат тридимензионален ефект потенциран преку контрастот на нивните златни одблесоци наспроти темната заднина (сл. 3.).

Како поразвиено решение, кај преостанатите цркви во Струмичко, во рамната дрвена таваница на централниот брод се вградени слепи калоти. Наједноставно решени се таваниците со една слепа калота: во Барбарево и во Муртино, чија слепа потсечена калота за жал е единствен автентично сочуван фрагмент од првобитната таваница, неодамна целосно реконструирана. Кај црквата во Зубово се среќаваат две пространи слепи калоти, пресечени во темето, така што се оформени кружни медалјони од кои западниот е насликан со вообичаената претстава на *Христ Панијокрајџор*, а во источниот е вградена шесткрака розета (сл. 8.). Преостанатиот дел од таваницата кон исток (во олтарот) и кон запад (над галеријата) е покриен со надолжно редени дрвени штици, боени во контрастни тонови. Најразвиено решение претставува појавата на три слепи потсечени калоти во централниот брод: во Ново Село (сл. 4.а.) и Моноспитово (сл. 4.б.). Во Ново Село, во кружниот медалјон на централната калота е насликан *Боџ Сегржајџел*, а засводениот прстен е насликан со допојасни бисти на дванаесетте апостоли во кружни медалјони. Во покрајните калоти се сместени декоративни осумкраки розети, а на засводените прстени околу нив се насликани по четири медалјони со претстави на ангели – серафими, оформени со раскошен барокен преплет од ластари. Крајните полиња во централниот брод (кон исток и

²³ Значајно е да се спомене дека и кај црквата во Требичино, која, како што беше кажано, е засводена еднокорабна целосно фреско-живописна градба, во темето на сводот се насликани сосем слични медалјони.

²⁴ Истиот мотив се повторува и на иконостасите на некои цркви во Струмичко: во Мокрино и Сачево меѓу малите икони под *Распиешието*; во Сачево истиот елемент (во овална мандорла, со цвет од резба централно поставен) е вграден над бочните крила на иконостасот. Во: Мокрино, Зубово и Моноспитово на краевите на третата зона од иконостасот (над централниот кораб) се изведени мотиви во облик на $\frac{1}{4}$ круг со радијалнопоставени позлатени зраци. Позлатени соларни мотиви изведени во резба се среќаваат и над иконостасот во бочните бродови во Ново Село и во Босилово.

кон запад) се покриени со касетирана таваница. Во Моноспитово, пак, во централната потсечена калота наместо дванаесетте апостоли се насликани четворицата евангелисти меѓу кои се вметнати ангели со широко развиорени крилја. Што се однесува до бочните калоти, тие, во Моноспитово, имаат слични осумкраки дрвени розети, а наместо серафими, се повторуваат ангели како тие насликани во централната калота (во источната) и раскошни геометриски преплети (во западната калота).

На крајот, се среќаваат дрвени таваници кај кои кружните медалјони се насликани врз едноставниот слог од штици: централно во бочните бродови на црквата во Ново Село е насликана повеќекрака розета, тангирана кон исток и кон запад со двојни впишани ромбови во бордо и модри нијанси. Аналогно е конципирана таваницата во бочните бродови на црквата во Смолари, додека во централниот кораб се насликани три слични розети/медалјони како замена за куполи. Единствена разлика е употребениот тоналитет, во Смолари надополнет со живи нијанси на: окер, сина и зелена. Јасно е дека помладата црква во Смолари повторила мотиви веќе употребени кај постарата помонументална црква во Ново Село, кое претставува еден вид реонски центар за источниот дел од Струмичката Котлина. Независно дали станува збор за фреско-живописани композиции во медалјони, насликани розети или развиени богато декорирани слепи калоти, јасно е дека во „лажната“ куполна конструкција лежи длабоката потреба во христијанската симболика за физичка, материјална, опиплива репрезентација на небесниот свод изведена со помош на расположивите материјали, средства, можности и техники.²⁵

Што се однесува до преминот од вертикалниот сид над аркадите кон хоризонталната таванска површина, кај базиликите од овој тип тој е засводен со „лажен“ свод, а потоа сликарски обработен, во: Босилово, Зубово, Сачево, Мокрино, Макриево, Робово, Габрово, Ново Село, Дабиле итн. Кај некои од нив засводениот сегмент е насликан со сложени фреско-композиции: во Робово (сцени од големите празници, претстава на *Божородица Оранија* со Исус во кружен медалјон/штит

²⁵ „Ако куйолна форма на храм е есенцијална за човековата религиска експресија, тој и ќе ја создаде, независно дали расположивите материјали и вештини се работна со бејон, камен, тули, жива карпа, дрво, ткаени материјали или кожа. Неговата работна може да се разликува во егзекуција и во техничка перфекција, но тоа нема да го намали практичноста достигнување на нејзината цел“ (Hoddinott 1963: 23).

итн.); во Босилово (каде што се сочувани две такви сцени, кои го тангираат централниот медалјон – сл. 3.а.); во Сачево (претстави на големите празници врамени во издолжени овални мандорли – сл. 7.); во Зубово (каде што одделните сцени од *Христовото живее* се одвоени со бордура во винова боја – сл. 8.); додека во Ново Село е насликано свездено небо со ангели, надополнето со композициите *Богородица со Христ* од северната и *Исус Христос* фланкиран од двајцата архангели од јужната страна на централната слепа калота (сл. 4.а., сл. 5.). На крајот, кај некои цркви и овој дел се сликал со барокна флорална орнаментика, како што е случај во Дабиле. Делот од сидот над аркадата во централниот кораб наместа бил исто така насликан, што е овозможено од поголемата височина на централниот наспроти бочните кораби: во Ново Село тука се нижат претстави на светители насликани во сосем плитки лачни ниши, обликувани како типично преродбенса комбинација од конкавен и конвексен лак (сл. 4.а.). Над самите капители на столбовите вообичаено се сликале ликови на поединечни светители, најчесто евангелистите, во кружни (во: Ново Село, Зубово, Моноспитово) или пак во овални медалјони (во: Робово, Сачево).

Покрај акцентот на горните партии и аркадите, кои го сочинуваат базиликалниот аранжман, во Струмичкиот Регион распоните на црквите овозможиле комплексни и мошне декоративни решенија на оградите од галериите. Често, тие се решени со конвексни конзолни проширувања, од кои централното е поголемо, така што се добива брановиден, барокен ефект. Овие проширувања можат да бидат јасно, остро издвоени од инаку рамна преграда, во вид на балкони (кај црквата во Смолари, поставени во бочните бродови, додека во централниот – оградата е рамна) или пак целата ограда да тече во една непрекината извиена „S-линија“ (во Босилово, Дабиле, Макриево, Зубово, Сачево, Ново Село), каде што во средишниот кораб наместо конвексно испуштање кон наосот има конкавно вдлабнување навнатре (сл. 5., сл. 6.) итн. Сепак, постојат и трибродни базилики со рамна ограда на галеријата, црквите во: Барбарево, Куклиш, Стиник и Муртино, каде што плитки балконски проширувања во вид на $\frac{1}{4}$ круг се појавуваат на самите краеве на галеријата кон север и кон југ.

Во однос на декоративната обработка на оградата, мошне често решение е парапет од дрвени штици со апликација на штички во облик на тесни, мошне издолжени ромбови, во: Стиник, Сачево, Моноспитово, Робово, Босилово, Муртино, Смолари. Овој фолклорен орнаментален мотив е надополнет со живописно сликање (сл. 6). Така,

во Сачево, ромбовите се обоени во црвен и во жолт тон наизменично, со по еден разлистан цвет на средината, додека заднината е сина. Во Босилово заднината и ромбовидни полиња се позлатени и порабени со сини ленти; а во средиштето на секој ромб е насликан букет рози. Во Моноспитово, ромбовите се насликани во син тоналитет наспроти теракотните нијанси на подлогата, а самите штички, кои ги оформуваат, се позлатени. Во Робово, ромбовите, групирани по два, се обоени во светло син/сив тон, како контраст со кафената заднина. Кај црквата во Смолари, ромбовите добиле златножолта нијанса, а заднината светлосина. Во секој ромб е насликан издолжен цветен букет. Сосем слично е конципирано декоративното сликање на оградата кај црквата во Зубово, каде што штичките, кои ги формираат ромбовите, се обоени во винова боја, а разлистаниот цвет, во нивното средиште, е нешто поедноставен.

Понатаму, кај некои цркви оградата на галеријата кон наосот е малтерисана и фреско-живописана. Во однос на одбраната тематика, преовладуваат поединечни ликови на светители (на пример, во Муртино се насликани пророците) или посложени сцени (вообичаено смртта и оплакувањето на Богородица), сместени во засебни медалјони (на пример, во Дабиле и Муртино, каде што медалјоните се оформени со помош на раскошни барокни преплети). Поретко се среќава целосно насликана *емџорија* со композиции, кои течат по целата нејзина должина: во Ново Село во оската е насликано *Усџениеџо на Богородица*; фланкирано од обете страни со целосни фигури на царевите *Давид* и *Соломон* од југ, а пророците *Мојсеј* и *Илија* од север; во северниот брод е претставено *Раѓањеџо на Исус*; во јужниот е прикажана специфична претстава на „големиот грозд“.²⁶ Сцените се разделени со насликани столбови со капители во облик на потсечена пирамида во црвеникав тон. Во горната зона, над сите, непрекинато тече насликана кратка развиорена завеса во бела боја, со богатство од синоакцентирани дипли (сл. 5.).

Над полниот парапет, сеедно дали е изведен со декоративни орнаменти во дрво или е обработен сликарски, без исклучок, била поставувана семи-транспарентна ограда – „мушарабија“ (сл. 5., сл. 6., сл. 8.), која ја следи истата извиена линија како и нејзината подлога, во: Стиник, Моноспитово, Муртино, Дабиле, Ново Село, Зубово, Сачево,

²⁶ Станува збор за илустрација на библискиот стих: „Кога стигнаа во долината Есхол, отсекоа таму лоза со грозд и го понесоа, двајца, на стап; зедоа и калинки и смокви“ (Мојсеј, *Броеви*, 13, стих 23).

Робово, Босилово, Смолари. Изведена е како преплет од тенки штички, боени (во индиго тон кај црквата во Босилово, кафен – во: Дабиле и Робово) или пак насликани со концентрични ромбовидни мотиви најчесто во истиот тоналитет, веќе употребен на полниот дел од оградата (во: Моноспитово, Сачево, Ново Село, Смолари, Зубово).

Сликарството од архитектонските елементи во наосот и неговите бочни сидови (во: Ново Село, Смолари, Моноспитово – сл. 9.) со истиот раскош преминува на црковниот мебел, на: владичките престоли, амвоните и иконостасите, каде што се насликани сите слободни површини: космитисот, лунетите над иконите, колонетите, цоклето (сл. 7.). Имено, на цоклето под престолните икони биле поставувани насликани панели со мотивот на *дрво на живоѿиѿ* (во Дабиле); негови варијации изведени како флорална орнаментика: букети, цветни и овошни аранжмани (во Сачево, каде што на панелите се насликани кантароси и вазни со цветни букети, па дури и зрели лубеници); апстрактни пејзажи и урбани сценографии (во Муртино); решеткасти орнаменти (во Муртино) и старозаветни сцени (во: Ново Село, Робово, Смолари). На останатите површини од иконостасите преовладуваат: флорални аранжмани, ластари, спирални мотиви, крстови, преплети, бисти на ангели (серафими, херувими), соларни симболи, развиорени драперии, позлатени мотиви *fleur-de-lis*, како и мотивот на лозница со зрели гроздови, која често била сликана по должината на космитисот (во: Босилово, Робово, Ново Село, Сачево²⁷), сосем необични претстави на часовници, како симбол на времето што одминува (во горната зона на иконостасот во Сачево), па сè до решеткасти елементи, висулци и целосно тридимензионални скулптурални претстави во горната зона на иконостасите и кај владичките престоли, поставени во јужната колонада (сл. 7.). Амвоните, од своја страна, се редовно изведени како полигонални балкони поставени високо на стеблото на столбот пред галеријата во северната колонада (сл. 5., сл. 6.), чиј базис е обликуван како превртен конус или пак има покомплексна профилација (во: Ново Село, Робово,

²⁷ Симболиката на лозница на иконостасот е најчитливо илустрирана кај црквата во Сачево, каде што во оската на космитисот, меѓу лозовите ластари, е прикажано отворено евангелие на кое е испишано: „Јас сум лозата на вистината, вие сте плодовите“, нешто видоизменет стих, кој изворно гласи: „Јас сум лозата, а вие прачките; и кој е во Мене, и Јас во него, тој ќе даде многу плод; зашто без Мене не можете да направите ништо“ (Јован 15, 15: 1, 5).

Моноспитово, Зубово). Особено комплексно решение е применето во Моноспитово, каде што има два амвона: едниот на својата вообичаена позиција, а другиот на дното на пристапните скалила (сл. 9.). На страните на балконите од певниците често се сликале поединечни претстави на светители (во: Босилово, Моноспитово, Ново Село, Зубово), концентрични ромбови (долниот амвон во Моноспитово, изведен идентично со оградата од галеријата – Сл. 9.) или пак флорални аранжмани (во: Сачево и Смолари, во овални мандорли какви што се појавуваат и на страните од владичкиот престол). На конусната подлога, пак, биле сликани имитација на акантусови и палмини лисја, барокни извиени ластари, цикцак линии и слично. Во однос на потеклото на сите овие елементи и мотиви, од левантскиот барок се преземени флоралните декоративни елементи – гирланди, саксии и вазни со цветни букети, ленти, „S“-волути итн. Барокните влијанија се евидентни во овалните форми на медалјоните кај малите икони во царските двери (во: Дабиле, Моноспитово, Сачево, Робово, Смолари), како насликани овални рамки во престолните икони (во: Дабиле, Габрово, Муртино, Сачево, Требирино, Макриево), на бочните врати кон олтарот (во: Дабиле, Робово), на цоклето (во: Дабиле, Ново Село), како и во појавата на мотиви на штит и круна во декоративните композиции (во: Смолари, Зубово).

Зографи, кои работеле во регионот

За разлика од мајсторите неимари, кои биле активни во Струмичко и чии имиња останале непознати за науката, тие на активните зографи се во голема мера расветлени. Имено, во Струмичко работеле неколку прочуени зографски работилници, покрај етаблираните локални мајстори. Во неколку цркви се среќава потписот на Никола Михайлов, син на Михаил Зограф од епирското село Самарина: во 1849 година тој настапува како самостоен зрел иконописец во црквата во Ново Село, за која ги слика престолните и дел од празничните икони (Николовски 1989: 288); а подоцна и во Габрово и Моноспитово, за која во 1860 година слика неколку празнични икони. Во регионот работи и Андон Петров Ангелков, потпишан како *смирениоѝ зоѡграф Андон оѡ Гари, Дебарска каза*: во Ново Село, каде што го изработил живописот (сл. 4.а., сл. 5.) и неколку икони датирани од 1853 до 1864 година; во Босилово, каде што ќе работи во 1856 година; во Моноспитово (престолните икони насликани во 1858 година); во Зубово (икони од 1863 и од 1875 година) и во

Макриево, каде што во 1874 година ги изработил царските двери и престолните икони (Пандевски и Стоев-Трнката 1969: 156). Во значително помал обем се појавуваат Аврам Дичов од Тресонче, со една икона од 1869 година во црквата во Банско; Јосиф Радевич од Лазарополе, во црквата во Пиперово; Петре поп Германов од селото Стојаково, во црквата во Муртино и други.

Со потекло од самата Струмица, пак, најплоден зограф и иконописец, чии дела се наоѓаат распослани низ источна Македонија, а и во соседна Бугарија, е Григориј Пецанов.²⁸ Во родниот крај, тој најпрвин работел во Дабиле, каде што покрај неколку икони (Цветковски 2017: 244) во 1868 година го насликал живописот во централниот кораб (композицијата *Госпој Саваој* во централен медалјон – сл. 3.б.), емпоријата на галеријата (каде што се насликани четворица пророци: *Данаил, Исаја, Езекил* и *Амос*) и сликаријата на столбовите. Во 1873 година сликал икони за црквите во Габрово и Добрејци, следната – 1874 година работел во Пиперово, во 1879 година – во црквата во Градошорци, во 1880 година ќе работи икони и живопис (сцени од *Христовото живеење* во централниот кораб и портрети на евангелистите во медалјони над столбовите) во црквата во Сачево (сл. 7.), во 1889 година работи неколку икони за црквата „Успение на Пресвета Богородица“ во Бадилен, кон крајот на XIX век, во 1897 година, ќе ја живописа црквата во Смолари, а во 1898 година ќе работи на иконостасот на црквите во Стиник и во Барбарево. Покрај Григориј Пецанов, се познати и имињата на Ѓорѓи Велјанов²⁹ и неговиот син Васил Ѓорѓиев,³⁰ кој е автор на две икони работени за

²⁸ Покрај интензивна активност во родниот крај, Григориј Пецанов работел и во: Неготинско („Св. Атанасиј“ во Прждево), Демиркаписко („Св. Никола“ во Клисуре), Валандовско („Св. Димитрија“ во Градец), Радовишко („Св. Константин и Елена“ во Раклиш, „Св. Ѓорѓи“ во Воиславци), Беровско („Св. Архангел Михаил“, „Успение на Пресвета Богородица“ во Смојмирово), Делчевско („Св. Никола“ во Стар Истевник, „Св. Димитрија“ во Панчарево и престолни икони за постарата поствизантиска црква „Св. Архангел Михаил“ во Драмче) и Пехчевско („Св. Спас“ во Умлена).

²⁹ Ѓорѓи Велјанов, син на мајстор Велјан (Николовски 1989: 283), е автор на *Распеењето*, како и претставата на Ное на северната врата од иконостасот во манастирот „Св. Архангел Михаил“ во Берово, кој датира од 1818 година.

³⁰ Васил Ѓорѓиев ќе работи икони за: „Св. Константин и Елена“ во Раклиш (Радовиш), истоимената црква во Разловци (Делчево), „Св. Атанасиј“ во Прждево (Неготино) и „Св. Мина“ во Кустендил, Бугарија (Николовски 1989: 284–285).

црквите во Моноспитово и Секирник (Николовски 1989: 284). Исто така, во Струмичко ќе работат и зографи родум од Мелник, Солун итн. Во првите децении на следниот, XX век, во Струмичко ќе работат Гаврил Атанасов од Берово (во црквите во: Бадилен, Бориево, Сушица итн.), како и Ѓорѓи Зографски и Димитар Андонов-Папрадишки (Истиот: 290).

Заклучок

Долговековната традиција на изградба на монументална црковна архитектура во Струмичкиот Регион, сосема прекината за време на отоманската окупација, ќе се обнови со силен интензитет во преродбенскиот XIX век. Со само еден евидентиран примерок на еднокорабна засводена градба, во Струмичко безусловно преовладува единствен модел на преродбенска црква: псевдобазилика со трикорабен аранжман дефиниран со две колонади од четири до шест пара столбови поврзани со лаци. Во горната зона трите брода се покриени, речиси без исклучок, со рамни дрвени таваници со мошне декоративна обработка (касетирали таваници, розети, резба, позлата, слепи калоти, живопис). Употребеното решение овозможило столбовите, капителите и лаците да бидат исто така изведени од дрво, со најразлични орнаментални мотиви. Кон исток се развива едноставна полукружна апсида, ретко со дополнително расчленување. На западната страна од наосот редовно се издига галерија („женска црква“), со пристап од внатрешноста на храмот, со ограда најчесто извиена барокно, надополнета со мушарабија. Оградата од галеријата е декорирана со издолжени ромбовидни мотиви или пак фреско-живописна. Што се однесува до надворешната обработка, денес најголем дел од струмичките цркви се варосани, но со скорешните реставраторски зафати (кај црквата во Моноспитово) е евидентно дека првобитно, намерата била тие да бидат видливи, декорирани со мотиви изведени во тула, а влезните портали и прозорските транзени – во камен. Специфично решение за Струмичкиот Регион е појавата на три прозорци на источната фасада, од кои бочните се оформени како окулуси или во облик на запирка.

За разлика од зографите, кои работеле во регионот, мајсторите-градители на црквите од Струмичко до денес се непознати за науката. Сепак, мноштвото сличности во архитектурата, конструктивните детали и применетите декоративни мотиви зборуваат за нивно авторство во рамки на една тајфа (особено што се однесува до големата

група цркви градени околу 1870 година), или неколку градителски тајфи, кои користеле исти или слични изразни средства, односно веќе докажани, успешни и, кај локалното население, добро прифатени и барани решенија. Покрај персонализиран израз на самите тајфи, кој го применувале редовно со константно усовршување, еднакво присутно е угледувањето на постарите монументални преродбенски цркви, изградени во регионот (црквите во Моноспитово и Ново Село), особено присутно кај некои понови цркви (во: Зубово, Смолари...). Така, во Струмичкиот Регион, како резултат на неговата географска поставеност, историските прилики, мноштвото „увезени“ влијанија, пред сè од барокот и левантскиот барок, како и евидентниот ангажман на локални мајсторски тајфи, кои се екипирале, едуцирале и твореле во регионот, се оформил засебен, специфичен стилски израз во рамките на широката типолошка лепеза на големото семејство македонски преродбенски базилики.

ЛИТЕРАТУРА

Кирилични изданија

Алексиев, Е. 2013. „XIX век: време на промени“, *Македонија. Милениумски културно-историски факти*, том 4, МПМ, Скопје, 2183–2216.

Алексова, Б. 1995. *Loca Sanctorum Macedoniae. Кули на мартирити во Македонија од IV до IX век*. Скопје: Матица Македонска.

Василиев, А. 1965. *Български възрожденски майстори*. София: Наука и изкуство.

Горѓиев-Лиќин, В. 2012. *Културноисторискиот процес и процеси во Струмица и Струмичко во XI и XII век*. Струмица: Н.У. Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј.

Кадиевиќ, А. 1997. *Један век изражења националног сѝила у српској архиепископији (средина XIX – средина XX века)*. Београд: Грађевинска књига.

Коруновски С. и Димитрова, Е. 2006. *Византиска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XIV век*. Скопје: Детска радост.

Микулчиќ, И. 1999. *Антички градови во Македонија*. Макропроект „Историја на културата на Македонија“, книга 8, Скопје: МАНУ.

Миљковиќ-Пепек, П. 1981. *Велјуса. Манасѿир Св. Боѳородица Милосѿива во селосѿо Велјуса крај Сѿрумица*. Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“.

Николовски, А. 1989. „Сликаството на XIX век во Струмичкиот крај“, *Зборник на ѿрудови*, Завод за заштита на спомениците на културата, природни реткости и музеј – Струмица, 283–298.

Пандевски, М. и Стоев-Трнката, Ѓ. 1969. *Сѿрумица и Сѿрумичко низ исѿоријата*. Струмица: Општински одбор на сојузот на здружението на борците од НОБ.

Покропек, М. и Стрончек, Т. 1992. *Сѿоредбена моноѳрафија на македонска селска Јабланица и ѿолски селска Пјеники и Твароѳи*. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“.

Снѳгаровъ, И. 1932. *Исѿория на Охридска сѿ архиепископска сѿијата ѿријата. Оѿ ѿадането и ѿо Турцијата до нејното униѿожение (1394–1767)*. София: Македонски научен институт.

Стефоска, И. 2005. *Сѿрумица и Сѿрумичко во средниот век (VI – XIV)*. Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, Филозофски факултет [Докторска дисертација].

Томовски, К. 1967. „Саборна црква Св. Тројице у Врању“, *Врањски гласник* књига III, 13–26.

Томовски, К. 1961. „Дејноста на велешките мајстори и зографи во XIX и XX век“, *Сѿо години велешка гимназија*, Велес, 157–168.

Цветанов, Д. 2017. „Средновековни некрополи во Струмица и Струмичко (XI–XIV век): преглед, убикација и поврзаност со црквите“. *Музејски Леѿоис*. Струмица, 102–117.

Цветковски, С. 2017. „Иконата на Св. Гликерија од галеријата на икони во Струмица“, *Музејски Леѿоис*, Струмица, 244–256.

Латинични изданија

Brown, P. 1971. *The World of Late Antiquity. AD 150–750*. London: Thames and Hudson.

Figes, O. 2010. *Crimea. The Last Crusade*. London: Penguin Books.

Hoddinott, R. F. 1963. *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. London: MacMillan & Co LTD.

Lübke, W. 1853. *Die mittelalterliche Kunst in Westfalen*. Leipzig: T. O. Weigel.

Vitruvius. 1960. *The Ten Books on Architecture*. Tran. M. Morgan. New York: Dover Publications.

Сајтографија

Academic Dictionaries and Encyclopedias, <https://en-academic.com/>
(Пристапено на 10.01.2021).

ON THE REVIVAL CHURCH ARCHITECTURE IN THE STRUMICA REGION

Emilija Apostolova Čalovska
“Marko Cepenkov” Institute of Folklore in Skopje

Summary

The long-standing tradition of building monumental church architecture in the region of Strumica, following a hiatus of several centuries, will be revived with great intensity in the XIX century. A uniform Revival church model will unconditionally prevail in the region: a three-nave pseudo-basilica with two colonnades of four to six pairs of columns connected by arches. In the upper zone of the naos, the three naves are covered with flat wooden ceilings with very decorative processing (coffer ceilings, rosettes, carvings, gilding, blind domes, and frescoes); the columns, capitals and arches are also made of wood, with various ornamental motifs. To the east a spacious semicircular apse develops, rarely with additional definition. On the western end of the naos, a “female church” regularly develops on the gallery, with a baroque curved fence, supplemented by a *musharabia*. This fence is either decorated with elongated rhombic motifs or fresco-painted with scenes in separate medallions. As for the external processing, today most of the churches’ facades are whitewashed; however, restoration works (at the church in Monospitovo) have confirmed that the original intention was for them to be visible, decorated with brick motifs, entrance portals and window transennas carved in stone. A specific solution is the appearance of three windows on the east façade, of which the side ones are in fact oculi, or in the shape of a comma.

Unlike the painters who worked in the region, the master-builders of these churches remain unknown to science to this day. Yet, the many similarities in the architecture, structural details and decorative motifs speak of their authorship within a single group (especially the numerous churches built around 1870), or several local master-builder groups that used a similar expression, and already proven, successful solutions well accepted and sought-after by the locals. In addition to the personalized style of the groups themselves, which they applied regularly with constant improvement, the influence of older monumental Revival churches built in the region (in Monospitovo and Novo Selo) is equally present, especially in some newer churches (in Zubovo, Smolari...). Thus, in the region of Strumica, as a result of its geographical location; historical circumstances; the multitude of “imported”

influences, primarily from the Baroque and the Levantine Baroque; as well as the evident engagement of local master-builder groups that were educated and created in the region, a separate, specific stylistic expression was formed within the wide typological range of the large family of Macedonian Revival basilicas.

ПРИЛОЗИ

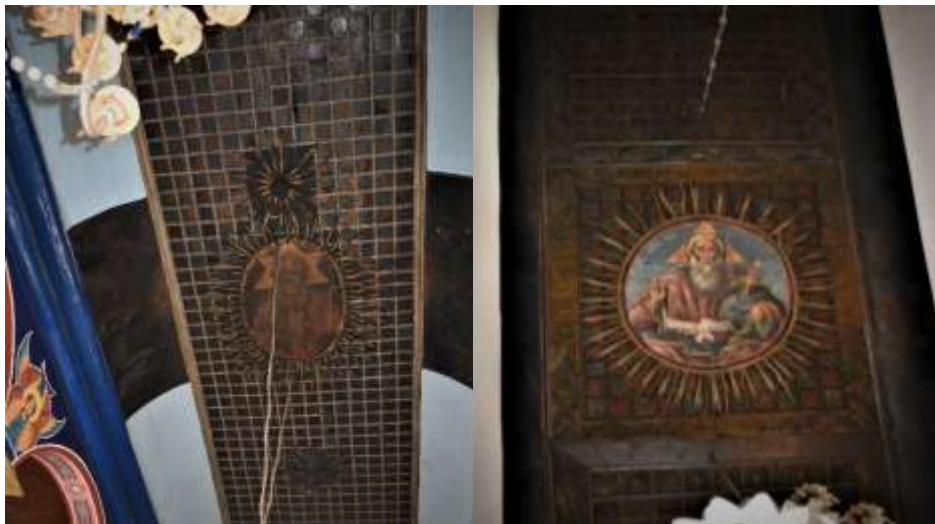
(Извор: авторот)

Сл. 1. Поглед кон апсидите на црквите: а. „Св. Тројца“ во Дабиле; б. „Св. Константин и Елена“ во Моноспитово

Сл. 2. Детали од фасадите на црквата „Св. Ѓорѓи“ во Зубово: а. источна фасада; б. северна фасада

Сл. 3. Примери на касетирани таваници кај црквите: а. „Св. Атанасиј“ во Босилово; б. „Св. Тројца“ во Дабиле

Сл. 4. Рамни таваници со слепи калоти: а. „Св. Ѓорѓи“ во Ново Село; б. „Св. Константин и Елена“ во Моноспитово

Сл. 5. „Св. Ѓорѓи“ во Ново Село. Поглед кон галеријата

Сл. 6. „Св. Илија“ во Сачево. Поглед кон галеријата

Сл. 7. „Св. Илија“ во Сачево. Поглед кон иконостасот

Сл. 8. „Св. Ѓорѓи“ во Зубово. Поглед од галеријата кон олтарот

Сл. 9. „Св. Константин и Елена“ во Моноспитово. Поглед кон композицијата на амвоните во северната колонада